

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Педагогічний факультет
Кафедра спеціальної освіти

**«Соціально-педагогічна адаптація дітей
з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного
навчання»**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття рівня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувачка 2 курсу 292М групи
Спеціальності 016 Спеціальна освіта
Освітньо-професійної (наукової)
програми 016.02 Олігофренопедагогіка
Занфірова Тетяна Георгіївна

Керівник: к. пед.н., доцентка Меліхова В.В.

Рецензентка: д. пед. н., професорка кафедри
теорій й методики виховання, психології та
інклюзивної освіти КВНЗ «Херсонська академія
неперервної освіти»
Примакова В.В.

Івано-Франківськ, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ	7
1.1. Суть соціально-педагогічної діяльності в умовах інклюзивної освіти	7
1.2. Поняття «соціально-педагогічна адаптація» як психолого-педагогічна проблема	14
1.3. Загальні основи соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП в інклюзивних закладах дошкільної освіти	22
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ	30
2.1. Фактори соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до умов дошкільного закладу освіти	30
2.2. Вивчення особливостей соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до умов інклюзивного навчання	30
2.3. Організація психолого-педагогічних умов для соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до інклюзивного навчання у дошкільному закладі освіти	38
2.4. Результати моніторингу соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до інклюзивного навчання	47
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Соціальне і особисте благополуччя будь-якої людини прямо пов'язане з її успішною трудовою діяльністю, умовами життя і можливостями для різноманітного дозвілля. Особливо це важливо для людей з особливими освітніми потребами (ООП), так як процес їх соціалізації та адаптації може бути істотно утруднений. Їх майбутнє залежить від здатності навчатися, а у подальшому працювати в колективі, самостійно забезпечувати своє життя, будувати відносини з оточуючими і активно проводити вільний час. У цьому контексті ключовою умовою успішного навчання дітей з ООП стає соціально-педагогічна адаптація. Успіх соціалізації та адаптації зазначеної категорії визначається факторами, такими як організація освітнього процесу, особисті психологічні особливості, а також створення доступного освітнього середовища та підтримка процесу соціалізації у загальноосвітніх закладах освіти. Вирішення цих проблем безпосередньо впливає на успішність їх навчання, а у подальшому на професійну реалізацію. Все це підкреслює актуальність теми нашого дослідження *«Соціально-педагогічна адаптація дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання»*.

До питання інклюзивної освіти проявляють інтерес такі зарубіжні дослідники, як Д. Мітчелл, Т. Лореман, Дж. Діплер, Р. J. Foreman, S. Stainback і W. Stainback, С. Jorgensen. Аналіз досліджень показує, що в провідних країнах розвиток інклюзивної освіти розглядається як довгострокова стратегія, що вимагає комплексного підходу, послідовності, безперервності і поетапності, а також найважливішого фактора – толерантності суспільства. Окремими аспектами зазначеної вище теми займалися такі українські вчені, як В. В. Козир, А. А. Колупаєва, Н. І. Луцан, С. П. Миронова, Н. В. Пименова, О. М. Тараненко, Л. І. Чопик, З. М. Шевців та інші. Соціально-педагогічні аспекти супроводу дітей з особливими освітніми потребами в процесі їх навчання в інклюзивному освітньому

середовищі досліджені у працях М. Швед, М. Чайковського, Н. Вовк, О. Польовик, Ю. Лучко та інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: кваліфікаційна робота виконана в межах науково-дослідної теми кафедри спеціальної освіти «Зміст і технології навчання в системі спеціальної освіти та інклюзивному освітньому середовищі» (номер державної реєстрації 0119U101727 від 07.05.2019 року).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити психолого-педагогічні умови соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти.

Об'єкт дослідження – соціально-педагогічної адаптація в умовах інклюзивної освіти.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП в дошкільних закладах освіти.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

1. Провести теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.

2. Висвітлити особливості розвитку інклюзивного освітнього середовища в сучасному українському суспільстві.

3. Охарактеризувати процес соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному освітньому просторі у закладі дошкільної освіти.

4. Визначити фактори соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища закладів дошкільної освіти.

5. Розробити, впровадити та експериментально перевірити ефективність психолого-педагогічних умов соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього простору закладав дошкільної освіти.

Методи дослідження: теоретичні методи включали аналіз спеціалізованих літературних джерел, конкретизацію окремих понять і визначень, відповідних темі дослідження, а також моделювання умов для соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. Емпіричні методи включали аналіз медичної та педагогічної документації, спостереження, психолого-педагогічний експеримент, який охоплював констатувальний, формувальний і контрольний етапи. Для обробки отриманих даних використовувалися методи якісного та кількісного аналізу.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці методичних рекомендацій спрямованих на соціально-педагогічну адаптацію дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі, що розширює можливості психолого-педагогічної корекції як в умовах спеціального (корекційного) навчального закладу, так і інклюзивних закладах освіти.

Практичне значення визначається можливістю бути використаними фахівцями корекційно-освітніх закладів у визначенні змісту, форм і методів роботи з соціально-педагогічної адаптацію дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному освітньому просторі; при читанні дисциплін, що розкривають особливості психічного розвитку і діяльності дітей з ООП.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження представлені на засіданнях кафедри спеціальної освіти та у збірці матеріалів студентської наукової конференції «Сучасні наукові дослідження в спеціальній та інклюзивній освіті» 23 травня 2024 року.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальна кількість літературних джерел – 42 позицій. Дипломна робота викладена на 61 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

1.1. Суть соціально-педагогічної діяльності в умовах інклюзивної освіти

Система освіти покликана не тільки навчати, а й сприяти соціалізації та підготовці до дорослого життя. В Україні щорічно проходять реформи освітньої системи, посилюється роль шкіл, що приділяють увагу психологічним особливостям дітей. В умовах складнощів, пов'язаних з цим процесом, особлива увага приділяється реформуванню інклюзивної освіти, особливо в умовах воєнного часу.

Діти з особливими потребами потребують підтримки для розвитку життєво важливих навичок та інтеграції в суспільство. Ці завдання вирішує інклюзія, яка спрямована на залучення людей з інвалідністю в соціальну активність [2]. Найбільш ефективна соціалізація дітей відбувається в загальноосвітніх школах, тому важливо створити умови для їх повноцінного розвитку поряд з їх здоровими однолітками.

Інклюзивна освіта, яка стає все більш поширеною, надає всім дітям рівний доступ до навчання. Основна умова – розробка адаптованих програм і методик, що враховують особливі потреби дітей з психоемоційними, розумовими і фізичними порушеннями [1]. В Україні інклюзивна освіта будується на принципах доступності, проте на шляху включення дітей з психофізичними особливостями розвитку до загальноосвітніх закладів стоять значні перешкоди. Воєнний стан в країні став додатковим викликом для забезпечення освітніх послуг дітям з інвалідністю.

Соціальна адаптація дітей – одна з головних цілей системи дошкільної та шкільної освіти. Вторинна соціалізація повинна відбуватися через взаємодію з широким колом людей. Діти з особливими освітніми потребами, які здобувають освіту в закритих закладах, страждають від соціальної ізоляції та труднощів з адаптацією. Багато з них були змушені

покинути свої будинки в результаті переміщення всередині країни або за її межі, що ускладнило реабілітаційні процеси, додавши проблеми адаптації та психологічної регуляції.

Державна політика України спрямована на забезпечення рівних можливостей для всіх. Спільне навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку з їх однолітками в звичайних навчальних закладах є ефективним рішенням для їх освіти і розвитку [29]. Однак, незважаючи на розвиток дистанційних і змішаних форм навчання, скорочення асистентів педагогів через брак фінансування ускладнює процес супроводу і соціалізації цих дітей.

Незважаючи на наявність в законодавстві України державних документів, які гарантують права дітей з особливими освітніми потребами на здобуття освіти, розвиток і соціальну інтеграцію, в реальності шкільна система не впроваджує всі необхідні методики в достатній мірі. Це пов'язано з відсутністю практичних механізмів для їх реалізації. Сьогодні навчальні заклади тільки починають адаптуватися до потреб дітей з особливими потребами, але існуючі виклики значно ускладнюють цей процес. Недостатня готовність шкіл створювати відповідні умови для таких дітей уповільнює впровадження спільного навчання в освітніх установах.

Н. Таранавська зазначає [1], що однією з головних проблем на шляху розвитку інклюзивної освіти в Україні є ставлення суспільства до дітей з особливими потребами. Суспільство часто сприймає цих дітей більш критично, ніж вони того заслуговують. У сучасних умовах діти з інвалідністю часто стикаються з жорстокістю і нерозумінням через упереджені думки про їх «захворюваннях», а не їх особливі потреби. Важливо змінити суспільне сприйняття і створити такі умови, в яких люди з особливими потребами відчували б себе комфортно. Для цього необхідно формувати культуру прийняття та соціальної інклюзії.

Толерантність є основою демократичного суспільства і показником зміни суспільної свідомості. Замість старої парадигми, в якій існував поділ

на «повноцінну більшість» і «неповноцінну меншість», має прийти нове розуміння: суспільство, яке включає всіх людей, незалежно від їх особливостей. Особистість людини завжди більш багатогранна, ніж її фізичні або розумові обмеження. Повага до відмінностей, як у розвинених країнах світу, має стати нормою.

Ще однією проблемою на шляху розвитку інклюзивної освіти є недостатня підготовленість педагогів до роботи з дітьми, яким потрібен особливий освітній підхід. А. Колупаєва піднімає питання про неправильне сприйняття понять «інтеграція» й «інклюзія», що породжує оману щодо складності впровадження інклюзії [2]. Інтеграція передбачає включення нової норми в існуючу систему, що не відноситься до інклюзивної освіти. Інклюзія ж означає, що з самого початку всі діти належать до загальної системи освіти, а їх об'єднання в єдиний освітній простір вимагає лише невеликих змін.

Мета інклюзії полягає в тому, щоб кожен навчальний заклад був заздалегідь готовий приймати дітей з різними здібностями, забезпечуючи їх освіту, дозвілля, медичне обслуговування та соціальну адаптацію [29].

Важливим аспектом при обговоренні актуальних проблем є спрощене розуміння інклюзії. Існує помилкова думка, що інклюзія полягає тільки в спільному знаходженні дітей з особливими потребами та їх здорових однолітків, без створення спеціальних умов і надання кваліфікованої допомоги. Таке уявлення неприпустимо і навіть шкідливо, оскільки рівність і доступ до освіти — це не одне і те ж [24]. Для формування професійної компетентності фахівців важливо впроваджувати сучасні підходи до навчання, засновані на принципах педагогічної підтримки та розвитку дітей з особливими освітніми потребами.

Для досягнення цілей і завдань інклюзивної освіти необхідно доповнити освітній процес соціально-педагогічною діяльністю. Відомо, що остання сприяє оптимізації процесу адаптації.

Згідно з визначенням М. Рожкова, метою соціально-педагогічної діяльності є ефективне сприяння людині в її успішній соціалізації, що спонукає її брати активну участь у зміні суспільства [37]. Мета соціально-педагогічної роботи ґрунтується на суб'єктно-суб'єктному підході, де об'єкт впливу займає активну позицію в процесі соціалізації.

Основні завдання соціально-педагогічної діяльності включають наступні компоненти [37]:

1. Формування соціальної компетентності через навчання соціальним навичкам.

2. Виховання якостей, необхідних для успішної взаємодії з соціальним середовищем, через соціальне виховання.

3. Подолання труднощів соціалізації і проблем у відносинах з навколишнім середовищем за допомогою соціально-педагогічного супроводу.

Г. Голоухова в своїх дослідженнях підкреслює, що мета роботи соціального педагога в інклюзивній освіті полягає в забезпеченні рівних можливостей для реалізації права на освіту дітей з особливими потребами [38].

Соціальний педагог, працюючи з дітьми з особливими потребами, повинен сприяти тому, щоб вони могли вести життя, відповідне їх віку. Це включає максимальну адаптацію до навколишнього середовища і суспільства через навчання навичкам самообслуговування, придбання професійних знань, участь в суспільно корисній діяльності, а також допомогу їх батькам. Інклюзивна освіта передбачає активне залучення дітей з особливими потребами до освітнього процесу в загальноосвітній школі [39].

На думку Г. Голоухової, діяльність соціального педагога повинна охоплювати кілька ключових напрямів [38].

Перший напрям – надання індивідуальної допомоги дитині з особливими потребами. Це включає допомогу в адаптації до середовища

здорових однолітків, спільну з психологом діагностику для визначення рівня розумового розвитку, емоційного стану, рівня тривожності і зони найближчого розвитку дитини. Діагностичні дані допомагають усунути негативні фактори в класі і сприяють індивідуальному підходу до дитини. Соціальний педагог, співпрацюючи з класним керівником, повинен залучати дітей з особливими потребами до шкільних заходів, таких як концерти, свята та змагання. Участь у таких подіях допомагає дітям з особливими потребами зміцнити віру в себе, а здоровим дітям розвиває милосердя, терпимість і чуйність [38].

Другий – робота з класним колективом. Соціальний педагог взаємодіє з психологом і класним керівником, пояснюючи учням, що дитина з особливими потребами є рівноправним учасником освітнього процесу. Особлива увага приділяється тим дітям, які відчують труднощі в спілкуванні з таким учнем. Необхідно з'ясувати причини їхніх позицій і допомогти їм усвідомити важливість рівних прав для всіх дітей [38].

Третій – робота з сім'єю дитини з особливими потребами. Соціальний педагог застосовує такі технології, як психологічна підтримка, правове консультування, матеріальна і побутова допомога, а також сприяння в контактах з різними центрами і установами. Батьки дітей з особливими освітніми потребами активно залучаються до процесу виховання та навчання для всебічного розвитку особистості їхньої дитини [38].

У статті Ю. Аташевої представлена модель інклюзивного навчання, при якій діти з особливими освітніми потребами включаються в загальний освітній процес з обов'язковим створенням в школі спеціальної програми супроводу. Соціально-педагогічна підтримка особливо необхідна для дітей з вираженими інтелектуальними порушеннями, важкими руховими розладами і складними порушеннями розвитку [40].

Для дитини з особливими потребами колектив однолітків є потужним ресурсом для розвитку, адже він допомагає навчитися взаємодіяти з іншими. Ставлення однокласників до дитини з особливими потребами багато в чому

визначає її мотивацію до навчання і емоційний стан. Інклюзивне навчання, де беруть участь діти з різними можливостями, позитивно позначається на всіх учасниках процесу, допомагаючи їм розвивати навички спілкування і взаємин [40].

Поява дитини з особливими потребами в сім'ї викликає у батьків різні реакції. Деякі можуть не приймати ситуацію, займаючи пасивну позицію. Інші усвідомлюють реальність і активно виконують рекомендації лікарів, займаючись з дитиною. Є й ті, хто проявляє гіперопіку, намагаються знайти кращі клініки і фахівців. Педагогу важливо розуміти, яку позицію займають батьки, щоб надати ефективну допомогу і направити їх зусилля на більш раціональні рішення [41].

Крім допомоги дітям, соціально-педагогічна підтримка потрібна і їх сім'ям. Успіх розвитку дитини багато в чому залежить від стану сімейної обстановки і участі батьків в її фізичному, моральному і педагогічному вихованні. Сім'я дитини з особливими потребами часто стикається зі стресом, що може призводити до депресії і погіршення внутрішньосімейних відносин. Конфлікти і напружена атмосфера будинку негативно позначаються на розвитку дитини. Соціальні педагоги і класні керівники повинні вирішувати ці складні завдання, забезпечуючи комплексну допомогу дітям і їх сім'ям, створюючи умови для їх успішної соціалізації. Важливо створити для усіх атмосферу психологічного комфорту, емоційно значуще спілкування та всебічну підтримку [40].

Соціально-педагогічна робота з дітьми, які мають особливі освітні потреби, зазвичай включає наступні напрями [41]:

- вивчення соціально-психологічного стану дитини;
- дослідження особливостей її соціалізації;
- навчання навичкам самообслуговування і дотримання елементарних норм поведінки;
- психологічне консультування дітей;
- консультування членів сім'ї;

- розвиток творчого потенціалу дитини;
- формування особистісних якостей за допомогою психологічного тренінгу;
- організація позакласної діяльності;
- координація роботи різних соціальних інститутів;
- соціально-педагогічний супровід [41].

Основна проблема дітей з особливими освітніми потребами полягає в порушенні їх зв'язку з навколишнім світом, обмеженій мобільності, бідності контактів з іншими людьми, а також в обмеженому доступі до культурних цінностей та освіти.

Перш ніж вирішувати проблеми освіти дітей з особливими потребами, необхідно усунути труднощі їх соціального функціонування і забезпечити успішну інтеграцію в суспільство. Для цього потрібна організація соціально-педагогічної роботи, яка являє собою професійну діяльність, спрямовану на допомогу в процесі соціалізації, освоєння соціокультурного досвіду і створення умов для самореалізації та адаптації в соціумі [42].

Соціально-педагогічна робота з дітьми з ООП в умовах інклюзивної освіти включає їх соціалізацію в загальноосвітнє середовище. Цей процес передбачає інтеграцію таких дітей в суспільство через засвоєння загальноприйнятих норм поведінки і цінностей, що необхідно для повноцінного життя в соціумі. Досягається це за допомогою соціально-педагогічного супроводу дітей з особливостями в розвитку.

Таким чином, соціально-педагогічна робота в інклюзивній освіті розширює свої виховні та освітні функції, створюючи умови для гуманізації середовища, що оточує дитину.

Процес навчання і виховання дітей з особливими потребами в інклюзивному середовищі є складним соціально-педагогічним завданням. Проблеми можуть проявлятися в емоційно-вольовій сфері, порушенні соціальних взаємодій, невпевненості в собі, зниженні самоорганізованості й цілеспрямованості, що послаблює емоційний стан особистості.

Таким чином, для задоволення освітніх потреб будь-якої дитини необхідно створення сприятливого середовища, яке можна забезпечити тільки через соціально-педагогічну роботу. Впровадження інклюзивної освіти сприяє подальшому розвитку і однією з її головних цілей є формування особистості, розкриття потенційних можливостей пізнавальної діяльності, а також успішна адаптація та інтеграція дітей в суспільство як повноправних його членів.

1.2. Поняття «соціально-педагогічна адаптація» як психолого-педагогічна проблема

Актуальність даної теми дослідження обґрунтована безліччю причин на різних рівнях: макро-, мезо - і мікро.

На макрорівні можна виділити комплекс завдань, пов'язаних з необхідністю формування основ державної ідеології, в результаті чого перед кожною людиною виникають нові проблеми вибору соціальних ролей. Ці ролі слід вибирати з урахуванням індивідуальних здібностей, схильностей та інтересів в п'яти ключових сферах життєдіяльності: побуті, праці, суспільстві, освіті й дозвіллі. Такий вибір вимагатиме відповідної соціальної адаптації, включаючи психічну, психологічну, культурну, комунікаційну та інші аспекти [16].

На мезорівні актуальні проблеми взаємодії педагогіки, як науки з низьким статусом, з більш статусними науками, такими як соціологія і психологія [16]. Ці проблеми стануть основою для нашого аналізу.

На мікрорівні ми розглядаємо конкретні труднощі, пов'язані з розробкою і впровадженням нових соціально-педагогічних технологій, які повинні забезпечити успішну соціально-педагогічну адаптацію вихованців і учнів різних вікових груп.

Ми припускаємо, що зміст поняття «соціально-педагогічна адаптація» походить від більш загальних понять «соціальна адаптація» і «соціально-

психологічна адаптація», які є підкатегоріями загального терміна «адаптація».

У теоретичній науковій базі соціальної адаптації лежить соціологія, тоді як основою соціально-психологічної адаптації служить соціальна психологія, а фундаментом соціально-педагогічної адаптації є соціальна педагогіка. Всі ці дисципліни знаходяться в ієрархічному зв'язку, де соціальна педагогіка є наймолодшою [15].

Існування такої ієрархії підтверджує, що соціальна адаптація, заснована на соціології, охоплює не тільки менш, але й більш статусні науки, включаючи філософію, що робить її «предметом міждисциплінарного вивчення». Більше того, виникають нові наукові дисципліни, які «доповнюють або замінюють зміст соціальної адаптації своїми основними темами» [15, с. 4]. До таких дисциплін можна віднести соціологію дитинства, дитячу реабілітологію та інші. Це збагачення теорії соціальної адаптації, як «зверху», так і «знизу», створює перше проблемне поле, в яке входить соціально-педагогічна адаптація і соціальна педагогіка як її методологічна основа. Ключовим питанням тут є те, як розробити механізм, який сприятиме розширенню спектру нових соціологічних дисциплін, пов'язаних із соціальною адаптацією, та інтеграції нових соціально-наукових напрямів у вже існуючу ієрархію наук. З цього випливає завдання створення загальноприйнятого методологічного і категоріального апарату.

У цьому контексті не можна не погодитися з думкою О. Луньової, яка стверджує, що «однією з ключових проблем є питання вербального позначення змісту соціальної адаптації» [16, с. 81]. Це породжує актуальну термінологічну проблему: з одного боку, для теорії соціальної адаптації в цілому, пов'язаної з відмінностями в трактуванні ключових понять, а з іншого боку, для практики соціальної адаптації, що охоплює соціально-психологічну і соціально-педагогічну адаптацію, яка стикається з труднощами при розробці нових методик. О. Луньова справедливо

підкреслює: «кожна з гуманітарних наук являє собою і розвиває свій погляд на природу соціальної адаптації. В результаті виходить об'ємна і різноманітна картина, що відображає все більше аспектів і компонентів реальної взаємодії людини з суспільством» [16, с. 81].

Друга проблема полягає в тому, що саме поняття «соціально-педагогічна адаптація» необхідно розглядати в контексті понять «діяльність» і «педагогічна діяльність», що не завжди враховується в наукових дослідженнях з теорії соціальної адаптації.

Адаптація – це фактично процес пристосування. Соціальна адаптація являє собою активний, цілеспрямований і усвідомлений процес, в ході якого людина пристосовується до умов конкретного соціального середовища, тобто до суспільства. У цьому контексті процес пристосування індивіда до соціуму є цілеспрямованою діяльністю, що включає не тільки мету, але і, перш за все, мотивацію, засоби і дії, тобто процес або процеси. Таким чином, соціально-педагогічна адаптація в загальному сенсі являє собою педагогічний процес, який є частиною цілісного процесу соціально-педагогічної діяльності і складається з системи педагогічних дій, орієнтованих на кінцеву мету – успішну соціалізацію дитини [11].

Однак загальний процес соціально-педагогічної адаптації має внутрішню структуру, в якій виділяються три основних напрями, що вимагають пояснення: 1) профілактика дезадаптації; 2) реабілітація дітей, які мають ті чи інші відхилення від норми; 3) підвищення рівня соціальної адаптації дітей за допомогою їх особистісного розвитку.

У межах нашого дослідження нас цікавить третій напрям соціально-педагогічної діяльності з наступної причини. З вищевикладеного можна зробити висновок, що соціально-педагогічна діяльність має дві основні цілі: прикладну (надання психологічної допомоги дитині) і стратегічну, пов'язану з «соціалізацією як кінцевим значущим результатом соціально-педагогічної діяльності і як соціально-педагогічним явищем» [11].

Усі три напрями соціально-педагогічної адаптації, що розглядаються в їх єдності, формують внутрішню структуру соціально-педагогічної діяльності. Кожне з них спрямована на досягнення своєї конкретної локальної мети. Педагогічні інструменти, такі як дидактичні (наочні посібники, підручники і т.п.) і виховні (спілкування, вчення, праця, гра) засоби, будуть в цілому схожі, але представлені різними технологіями і методиками. Іншими словами, зміст соціально-педагогічної діяльності складається з трьох процесів соціально-педагогічної адаптації, орієнтованих на різні цілі.

На наш погляд, поняття «соціально-педагогічна адаптація» слід розглядати тільки в контексті поняття «соціально-педагогічна діяльність». Ця діяльність є професійною і має як подібності, так і відмінності з педагогічною діяльністю за своїм об'єктом: вона завжди адресна, «спрямована на конкретну людину і рішення її індивідуальних проблем, що виникають в процесі соціалізації, через складання індивідуальної програми допомоги» [7, с. 35].

Соціально-педагогічна діяльність реалізується через три види діяльності: 1) особистісний розвиток дитини (групи дітей) з метою підвищення рівня соціокультурної адаптації; 2) профілактика явищ дезадаптації у дітей з порушеннями емоційно-вольової сфери і поведінки; 3) надання комунікативної допомоги дитині у взаємодії з навколишнім середовищем [1].

По об'єкту соціально-педагогічна діяльність класифікується наступним чином [1]:

- соціально-педагогічна діяльність в сім'ї;
- робота з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я;
- соціально-педагогічна діяльність з дітьми з девіантною поведінкою.

За своїм характером соціально-педагогічна діяльність відрізняється тим, що в центрі уваги педагога знаходяться не досягнення дитини в навчанні, а проблеми, що перешкоджають її спілкуванню всередині групи

(класу, шкільного колективу, сім'ї і т.д.). У цьому контексті соціально-педагогічна діяльність вирішує специфічні завдання, такі як:

- профілактика негативних впливів мікросоціуму на розвиток дитини;
- створення сприятливих умов в соціумі для розвитку здібностей і реалізації можливостей дитини;
- реалізація комплексу профілактичних, корекційних і відновлювальних заходів, спрямованих на поліпшення процесу соціалізації дитини [5] та інші.

Педагогічна і соціально-педагогічна діяльності також розрізняються за тимчасовими критеріями. Педагогічна діяльність має безперервний характер, тоді як соціально-педагогічна – переривчастий: якщо цілі реабілітації або дезадаптації досягнуті, робота соціального педагога може завершуватися або припинятися.

Відмінності також спостерігаються в сфері діяльності: соціально-педагогічна адаптація з різними цільовими установками (наприклад, підвищення рівня соціальної адаптації, дезадаптації і т.д.) здійснюється не тільки в школі, а й в інших громадських організаціях, де може перебувати суб'єкт даної діяльності [5].

Важливо враховувати різні масштаби розуміння функцій соціально-педагогічної діяльності: а) теоретико-пізнавальну, б) прикладну і в) гуманістичну. Реалізація гуманістичної функції спрямована на вирішення завдань, пов'язаних з соціальною справедливістю і етикою у відносинах, а прикладна функція відповідає за розробку ефективних технологій і методів, а також організацію умов і способів, які сприяють успішній соціалізації дитини. Складнощі в реалізації прикладної функції соціальної педагогіки пов'язані з третьою проблемою [1].

З огляду на вищевикладене, можна більш конкретно визначити зміст другої проблеми. Соціально-педагогічна діяльність має три основні напрями, що стосуються соціально-педагогічної адаптації: дезадаптація, реабілітація та підвищення рівня адаптивності дитини. Практична

реалізація кожного з них орієнтована на спільну мету — соціалізацію, проте досягається за допомогою різних соціально-педагогічних технологій і методик.

Таким чином, основна проблема формулюється наступним чином: педагог повинен, оволодіти такими соціально-педагогічними технологіями, які забезпечують досягнення локальних цілей соціальної адаптації дітей з дезадаптивними, реабілітаційними та іншими проблемами. Це обумовлено тим, що, працюючи в закладі освіти, педагог не може заздалегідь передбачити, з якими саме проблемами у дітей він зіткнеться. Проте, він повинен бути готовий до вирішення цих проблем і мати навички в області цілісної соціально-педагогічної діяльності. Важливо, щоб педагог не тільки володів відповідними соціально-педагогічними компетенціями, що дозволяють використовувати певні методики або підходи, а й реально володів соціально-педагогічними технологіями, які характеризуються наступними ознаками [1]:

- концептуальність-підстава на певній науковій теорії або концепції;
- оптимізація соціально-педагогічних процесів (у нашому випадку — соціально-педагогічна адаптація в контексті реабілітації, дезадаптації та підвищення рівня соціальної адаптації дітей), спрямована на розвиток особистості дитини. Теоретико-пізнавальна функція полягає в накопиченні і об'єднанні знань для формування цілісного розуміння досліджуваних аспектів соціальної педагогіки.
- системність — технологія, що відповідає всім характеристикам системи: цілісності, логіці розвитку процесу соціально-педагогічної адаптації і так далі;
- відтворюваність — вимагає від соціальної педагогіки активної взаємодії з гуманітарними науками, з яких можна переносити ідеї і методи в область соціальної педагогічної діяльності;
- гарантованість досягнення локальної мети.

Досягти останнього вкрай складно через безліч факторів, що впливають на процес: зовнішніх (таких як соціальна макро - і мікросередовище, сім'я та інше) і внутрішніх, включаючи аспекти, пов'язані з біологічною природою людини, а також її душевним і духовним станом [11].

Третя проблема, з якою зустрічаються під час соціально-педагогічної адаптації, пов'язана з вибором методологічної основи для розробки технологій і методик, застосовних в цій області.

Підвищення рівня соціальної адаптації дітей пов'язане з їх адаптивністю, тобто з їх здатністю до адаптації. Цілеспрямований розвиток цієї здатності в межах соціально-педагогічної діяльності вимагає від соціального педагога вибору тієї чи іншої теорії (концепції) соціально-психологічної адаптації особистості.

У цьому контексті слід розглянути два основні підходи до визначення адаптивності через:

1. окремі характеристики особистості або їх взаємозв'язок і через здатність до вибору індивідуальних стратегій адаптації;
2. розуміння адаптивності як здатності людини вибрати найбільш ефективні індивідуальні стратегії адаптації.

Перший підхід представлений концепцією адаптаційного потенціалу А. Маклакова, а другий — декількома концепціями, серед яких виділяється філософська концепція розвитку адаптаційних здібностей М. Ромма. Цей вчений розглядає адаптивність як здатність людини вибрати найбільш ефективні індивідуальні стратегії адаптації. Науковець стверджує, що «адаптаційна стратегія – це усвідомлені і неусвідомлені дії, що забезпечують особистості стан адаптованості. Також слід зазначити концепцію соціальної ролі І. Кона, який вважає, що «соціальна роль – це те, що очікується від кожної людини, яка займає певне місце в соціальній системі» [16].

Найбільш універсальною є концепція А. Маклакова. Ми вважаємо, що її можна успішно використовувати в методиках і, що більш бажано, в соціальних і педагогічних технологіях, спрямованих на «підвищення рівня соціальної адаптації дітей за допомогою їх особистісного розвитку». Науковець виділяє наступні психологічні властивості особистості, найбільш значущі для процесу соціально-психологічної адаптації [16]:

1. самооцінка особистості;
2. рівень нервово-психічної стійкості;
3. рівень конфліктності;
4. рівень соціальної підтримки;
5. ступінь орієнтації на загальноприйняті норми поведінки і вимоги колективу;
6. наявність досвіду спілкування.

Запропонована група психологічних властивостей може розглядатися як система критеріїв для оцінки соціально-психологічної адаптації. По-перше, спираючись на цю систему, можна вимірювати рівень соціальної адаптивності дитини (або групи дітей); по-друге, вона дозволяє на етапі діагностики формувати індивідуальну стратегію адаптації для дитини, у якої одні психологічні характеристики можуть бути розвинені, а інші — ні [16].

Ця система, на нашу думку, дозволяє не тільки визначити кількість розвинених і недорозвинених психологічних характеристик особистості, а й оцінити рівень розвитку різних психологічних властивостей.

Таким чином, соціальна педагогіка, як теорія і практика соціально-педагогічної діяльності, має в своєму розпорядженні досить велику інформаційну базу для застосування теоретичних висновків психології у вирішенні як конкретних, так і загальних завдань соціалізації особистості з ООП. Однак ця база використовується не в повній мірі.

1.3. Загальні основи соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП в інклюзивних закладах дошкільної освіти

Початок відвідування дошкільного закладу освіти змінює соціальну ситуацію, що оточує дитину, і створює умови для розвитку основної діяльності дошкільного віку – гри. Проте, успішне виконання вікових завдань можливо тільки при сприятливій адаптації дитини до нових умов.

Адаптація (від лат. «пристосування») – це процес, при якому організм або особистість адаптується до мінливих умов зовнішнього і внутрішнього середовища. Зазвичай виділяють два аспекти адаптації: біологічний і психологічний. Біологічний аспект адаптації, загальний для людини і тварин, включає пристосування організму до змін навколишнього середовища (температура, вологість та ін.) і стану організму (наприклад, при хворобах або обмеженнях функціональності органів) [18].

Психологічна адаптація, або соціальна адаптація, має на увазі пристосування особистості до суспільства, відповідність її вимогам, а також реалізацію власних потреб і мотивів. За А.Маслоу, адаптація у вузькому сенсі – це пристосування до середовища, а в широкому – процес взаємного врівноваження людини і її оточення [16].

Ж. Піаже також розглядав адаптацію як процес, що включає два компоненти: акомодацию (зміна схем поведінки у відповідь на нові умови) і асиміляцію (засвоєння нової інформації через існуючі схеми). Таким чином, в ході адаптації дитина набуває нових знань і навичок, змінюється її психічна організація [16].

Зарахування до дошкільного закладу освіти відзначається новим етапом в житті дитини, пов'язаний з кардинальними змінами:

- встановлення чіткого режиму дня;
- відсутність близьких людей, особливо мами;
- тривале спілкування з іншими дітьми;
- необхідність підкорятися вимогам нового дорослого;
- зменшення уваги, спрямованого виключно на дитину;

- знаходження в новому, незнайомому просторі.

Всі ці зміни роблять процес адаптації непростим, але необхідним для успішної соціалізації дитини, що вимагає від дитини зміни звичного стереотипу поведінки, а це є непростим завданням і часто призводить до стресу.

Деякі наукові виділяють наступні ознаки важкої адаптації у дітей [18]:

- порушення емоційного стану,
- проблеми в спілкуванні,
- амбівалентна поведінка,
- слабка сформованість дій з предметами.

Зазвичай виділяють три стадії адаптації [16]:

1. Гостра фаза (в середньому триває близько 1 місяця).

У цей період у дитини спостерігаються зміни у фізичному і психічному стані, такі як втрата ваги, часті простудні захворювання, порушення сну, зниження апетиту, регрес в мовленні. Дитина часто хворіє, плаче, погано спить.

2. Підгостра фаза (в середньому триває 3-5 місяців).

На цьому етапі зміни зменшуються і впливають лише на окремі аспекти. Темпи розвитку, особливо психічного, сповільнюються в порівнянні з віковими нормами. В цілому стан дитини стабілізується, за винятком деяких параметрів.

3. Фаза компенсації.

Характеризується прискоренням темпів розвитку, що допомагає компенсувати затримки, що виникли на попередніх етапах. Сон нормалізується, дитина рідше хворіє, встановлює соціальні контакти в групі і формує коло спілкування.

За результатами проходження гострої фази адаптаційного періоду виділяють три типи адаптації [16]:

- Легка адаптація. Всі зміни нормалізуються протягом 10-15 днів. Дитина хворіє не частіше звичайного, апетит повертається до норми до

кінця першого тижня, сон налагоджується через 1-2 тижні. Дитина проявляє ініціативу в спілкуванні, здатна займати себе сама, її настрій бадьорий або спокійний, вона дотримується правил поведінки.

- Адаптація середньої тяжкості. Зміни стабілізуються протягом місяця, дитина може захворіти на 5-7 днів і втратити у вазі. Спочатку не проявляє ініціативу в спілкуванні, але при тривалому контакті здатна почати спілкування. При емоційній підтримці дорослого проявляє активність й інтерес. Емоційний стан нестабільний, можлива плаксивість протягом дня.

- Важка адаптація. Триває від 2 до 6 місяців, супроводжується втратою раніше набутих навичок, частими захворюваннями. Дитина уникає контактів або йде на них тільки через батьків. Можливі фізичне і психічне виснаження. Сон порушений: дитина погано засинає, часто плаче уві сні, прокидається зі сльозами.

Таким чином, при важкій адаптації до вікових проявів пасивного негативізму (відмова від виконання прохань дорослого) і активного негативізму (дії, протилежні вимогам дорослого) додається характерна дезадаптивна поведінка, що включає [16]:

- виражену психомоторну розгальмованість,
- труднощі у встановленні заборон,
- складнощі у формуванні адекватних віку моделей поведінки,
- труднощі в організації поведінки, в тому числі під час рухливих ігор.

В якості моделі адаптації ми взяли за основу підхід, який включає:

1. академічну адаптацію (дотримання норм поведінки відповідно до вимог середовища),
2. соціальну адаптацію (успішність входження в соціальну групу),
3. особистісну адаптацію (самооцінка і рівень домагань дитини).

Однак не всі критерії цієї моделі підходять для дошкільної системи освіти, тому ми адаптували їх наступним чином:

1. Академічна адаптація – пізнавальна активність дитини.

2. Соціальна адаптація – дотримання норм і правил, встановлення соціальних контактів.

3. Особистісна адаптація – прояв ініціативності.

На основі цього успішна соціально-педагогічна адаптація дошкільнят з ООП може оцінюватися за наступними індикаторами, розділеним на фізіологічні, психологічні та соціальні:

Фізіологічні індикатори:

- якість сну (довго засинає і часто прокидається / швидко засинає і міцно спить),
- частота захворювань (дитина часто хворіє при відвідуванні садка / частота хвороб на звичному рівні),
- інтенсивність захворювань,
- фізична активність,
- апетит.

Психологічні індикатори:

- плаксивість,
- здатність зайняти себе предметною діяльністю,
- ініціативність.

Соціальні індикатори:

- здатність встановлювати контакт з дорослими,
- вміння знаходити спільну мову з однолітками,
- успішне входження в соціальну групу,
- дотримання правил.

Також на процес адаптації дитини впливають наступні фактори:

- рівень психічного і фізичного розвитку,
- вік,
- стан здоров'я (здорова і розвивається відповідно до вікових норм дитина легше адаптується і справляється з труднощами).
- рівень сформованості навичок самообслуговування,
- розвиток навичок взаємодії з дорослими і однолітками,

- особистісні особливості самої дитини,
- рівень тривожності і особистісні характеристики батьків,
- успішність освоєння предметної діяльності.

Діти з труднощами в цих областях відчують більше труднощів при адаптації до нових умов. Таким чином, адаптація дітей дошкільного віку з ООП має свої специфічні особливості.

Розглянемо потреби таких дітей, які необхідно враховувати при створенні умов у закладах дошкільної освіти.

Діти з особливими освітніми потребами – це ті, чийі особливості здоров'я заважають їм засвоювати освітні програми без спеціальних умов. Існують наступні категорії зазначеної групи дітей:

- з порушенням слуху;
- з порушенням зору;
- з порушенням мовлення;
- з порушеннями опорно-рухового апарату;
- з інтелектуальними порушеннями;
- із затримкою психічного розвитку;
- з порушеннями поведінки і спілкування;
- з комплексними порушеннями психофізичного розвитку.

Крім того, Т. Єгорова запропонувала класифікацію, засновану на локалізації порушень в організмі:

- тілесні (соматичні) порушення, включаючи порушення опорно-рухового апарату та хронічні захворювання;
- сенсорні порушення, що стосуються слуху і зору;
- порушення діяльності мозку, що включають інтелектуальні, психічні (емоційні) та мовленнєві порушення [13].

Група дітей з особливими освітніми потребами (ООП) є вкрай неоднорідною. У неї входять як діти з сенсорними порушеннями, так і з серйозними ураженнями центральної нервової системи. Діапазон відмінностей у їх розвитку також великий: від майже нормотипового, які

стикаються з тимчасовими труднощами, до дітей з незворотними дефектами. Така різноманітність вимагає максимально гнучкого і відкритого середовища. Інклюзивний підхід спрямований на усунення бар'єрів для інтеграції дітей з ООП в суспільство, будь то «архітектурні» бар'єри (наприклад, відсутність пандусів, підйомників, субтитрів, покажчиків з шрифтом Брайля і т.п.), або культурні та соціальні перешкоди, що виникають у відносинах дитини з оточуючими, в політиці країни, ЗМІ та інших сферах [16].

Ці бар'єри можуть бути присутніми не тільки в освітніх установах, але і в повсякденному житті: в місцевих громадах, державній політиці і масовій культурі. Для ефективної реалізації освітньої програми та вирішення вікових завдань з урахуванням потреб дітей з ООП необхідно розуміти закони психічного розвитку особистості.

У спеціальній психології відзначається, що психічний розвиток дітей з ООП слід тим же законам, що і у нормотипових дітей. До основних закономірностей психічного розвитку, характерним для всіх дітей, відносяться [18]:

- послідовність стадій психічного розвитку;
- асинхронність розвитку;
- наявність сензитивних періодів;
- послідовність формування психічних процесів;
- важлива роль діяльності в психічному розвитку;
- значимість мовлення в розвитку психіки;
- ключова роль навчання;
- безперервність розвитку.

Слід зазначити, що і у дітей з нормотиповим, і у дітей з порушеним розвитком відбувається поетапно, причому кожен етап завершується появою нових якостей, які стають основою для подальшого зростання.

Крім загальних закономірностей психічного розвитку, існують специфічні особливості, характерні для всіх груп дітей з ООП. Ці особливості включають [18]:

- уповільнення темпу вікового розвитку, коли етапи розвитку зсуваються за часом і розтягуються;

- наявність первинного порушення, яке спричиняє зміни у всьому психічному розвитку, проявляючись у вигляді вторинних, третинних та інших порушень психічної діяльності;

- загальне зниження психічної активності;

- зниження рівня пізнавальної активності і уповільнений розвиток пізнавальних процесів.

- недорозвинення деяких або всіх форм предметної діяльності, що може бути пов'язано з незрілістю мотиваційної сфери або недоліком контролю і цілепокладання;

- недорозвинення моторики;

- порушення мовлення;

- труднощі у спілкуванні;

- обмеженість засобів спілкування;

- недостатня повнота і точність сприйняття навколишнього світу, бідність знань і уявлень про нього;

- спотворення соціальної ситуації розвитку.

Ці особливості істотно впливають на процес соціально-педагогічної адаптації дитини до умов дошкільного закладу освіти і вимагають особливої уваги з боку педагогів. Наприклад, розтягування стадій розвитку в часі означає, що формування нових навичок у таких дітей відбувається в іншому часовому інтервалі, і це слід враховувати в освітньому процесі.

Основним аспектом, на який педагог повинен звернути особливу увагу, є труднощі в спілкуванні у дитини з ООП. Спілкування відіграє ключову роль для таких дітей, так як через нього відбувається розширення їх уявлень про світ, а також засвоєння соціальних і культурних норм. На

думку деяких науковців, «вираженість потреби в спілкуванні з близькими дорослими і однолітками, а також сформований тип спілкування дитини, є основним фактором, який або полегшує, або ускладнює процес адаптації» [37]. Важливо створювати спеціально організоване середовище в групі, що враховує потреби усіх дітей.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

2.1. Фактори соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до умов дошкільного закладу освіти

Можна виділити три ключові групи факторів, що впливають на адаптацію дітей до умов закладу освіти:

1. Особливості розвитку дитини. У цю групу входять такі фактори, як вік, стан здоров'я, ступінь сформованості навичок спілкування з дорослими і однолітками, рівень розвитку пізнавальних процесів, а також індивідуально-психологічні особливості.

2. Характер сімейної ситуації. Тут враховуються становище дитини в сім'ї, прихильність до батьків і стиль виховання.

3. Соціальне та педагогічне середовище закладу дошкільної освіти. Важливими аспектами є стиль педагогічного спілкування, особистісні якості вихователя, особливості освітнього процесу (методи, зміст), а також взаємодія дитини з групою та особливості ігрових взаємин.

Розглянемо докладніше кожну групу факторів з точки зору потреб і особливостей дітей з ООП.

Перша група факторів – особливості розвитку дитини. Як було відзначено раніше, діти з особливими освітніми потребами відрізняються уповільненим темпом розвитку, первинними порушеннями, які впливають на весь психічний розвиток, зниженням психічної та пізнавальної активності. Це вимагає більш ретельного підходу до адаптації таких дітей, включаючи тривале знайомство з групою і плавний перехід до нового розпорядку дня. Вихователь повинен бути готовий приділяти більше уваги дитині з особливими освітніми потребами, так як її потреби можуть значно відрізнятися від однолітків. Програма дошкільної освіти повинна бути адаптована з урахуванням індивідуальних потреб дитини, а інструкції —

максимально якими і доступними. Важливим ресурсом є підтримка фахівців і їх взаємодія з вихователями, батьками на всіх етапах адаптації.

Друга група – сімейна ситуація. Для дітей з особливими освітніми потребами характерний стиль виховання, пов'язаний з гіперопікою, що проявляється в надмірній турботі батьків. Часто в таких сім'ях матері відчують підвищену тривожність, що обмежує соціальні контакти дитини. Ця тривожність може передаватися дитині і перешкоджати її повноцінній адаптації в колективі, заважаючи налагоджувати контакти з однолітками.

Третя група факторів – соціальна і педагогічна середовище дитячого садка. Педагогічне середовище включає в себе не тільки стиль спілкування вихователя, а й організацію освітнього процесу, наявність наочних матеріалів, іграшок та інші аспекти. Важливо відзначити, що педагог може активно впливати на цю групу факторів. Освітнє середовище являє собою систему, яка формує особистість дитини і створює умови для її розвитку. Методика векторного моделювання освітнього середовища дозволяє оцінити можливості для вільного розвитку дитини і її активності, що важливо для успішної адаптації дітей з особливими освітніми потребами.

Багато педагогів займалися типологією освітнього середовища. Наприклад, Я. Корчак виділяв такі типи: догматичне середовище, середовище безтурботного споживання, кар'єрне та ідейне середовища [6].

Дана типологія стала основою для методики векторного моделювання середовища. Розглянемо кожен з типів більш детально.

Догматична середовище створює умови для формування пасивної і залежної дитини. Вона характеризується жорсткою дисципліною, чіткими правилами і впевненою позицією у власній правоті. У такому середовищі присутній авторитарний лідер, який контролює дотримання встановлених норм. На думку Я. Корчака, таке середовище часто втрачає свою виховну функцію. Дитина в цій обстановці, як правило, пасивна і, можливо, навіть апатична. Для неї праця стає обов'язком. Таке середовище не сприяє

адаптації, так як жорсткі правила і можливі покарання за їх порушення збільшують стрес в умовах, які вже є для дитини незнайомими.

Середовище безтурботного споживання виділяється доброзичливістю і спокоєм, але також відзначається і пасивністю. У ній не ставляться перед дитиною завдання, відсутні нові перспективи для розвитку. Дитина не проявляє амбіцій, задовольняється поточними умовами і не займається творчою або духовною діяльністю. У такому середовищі праця для неї служить лише засобом для досягнення зручності. Хоча адаптація в цьому середовищі може бути відносно легкою, вона не надає можливостей для подальшого продуктивного розвитку дитини.

Кар'єрне середовище характеризується переважанням формального і поверхневого змісту над духовними аспектами. Тут дітей не люблять і не виховують, вони лише оцінюються, їх сприймають як ресурс для отримання вигоди. Основні риси особистості, що формується в такому середовищі, включають фальш і лицемірство. Така обстановка сприяє розвитку активності й залежності у дитини.

Ідейне середовище, навпаки, відрізняється відсутністю авторитарного керівника, який нав'язує свою точку зору. У цьому середовищі формується активна особистість, яка прагне до освоєння і перетворення навколишнього світу, що володіє високою самооцінкою, відкритістю та свободою думок і дій. Такі діти, завдяки своїй відкритості, з більшою ймовірністю приймуть однолітка, що відрізняється від них, і нададуть йому необхідну підтримку.

Відповідно до методики векторного моделювання для типології середовища потрібно відповісти на наступні питання:

Для осі «свобода-залежність»:

1. Чий інтереси і цінності є пріоритетними в даному освітньому середовищі?

- особистості;
- суспільства (групи).

2. Хто підлаштовується в процесі взаємодії?

- вихователь до дитини;
- дитина до вихователя.

3. Який тип виховання переважає в даному освітньому середовищі?

- індивідуальний;
- колективний (груповий).

Для осі «активність-пасивність»:

4. Чи застосовується покарання дитини в даному освітньому середовищі?

- так;
- ні.

5. Чи стимулюється прояв ініціативи з боку дитини?

- так;
- ні.

6. Чи отримують будь-які творчі прояви дитини позитивний відгук в даному середовищі?

- так;
- ні.

Таким чином, догматичне середовище характеризується пасивністю та залежністю, кар'єрне – активністю і залежністю, середовище безтурботного споживання – пасивністю і свободою, а ідейне середовище – активністю і свободою. Ідейне середовище є найкращим для адаптації, оскільки воно стимулює розвиток активності, що супроводжується емоційним підйомом і позитивним, оптимістичним настроєм. У такій творчій обстановці формується особистість, що відрізняється прагненням до освоєння і перетворення навколишнього світу, високою самооцінкою, відкритістю, а також свободою в своїх думках і діях. Крім того, ідейне середовище сприяє тому, що перед дитиною ставляться завдання, які вона вирішує самостійно, створюючи таким чином умови для досягнення успіху.

2.2. Вивчення особливостей соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до умов інклюзивного навчання

Для того щоб процес адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов інклюзивного навчання у дошкільному закладі освіти проходив максимально легко і безболісно, важливо створити необхідні умови і застосувати методи, які допоможуть їм швидше звикнути до нового оточення.

Дослідження проводилося на базі Одеському спеціальному закладі дошкільної освіти «ясла-садок» №248 компенсуючого типу Одеської міської ради. Програма орієнтована на дітей раннього віку, з урахуванням особливостей їх психічного розвитку, де ключову роль відіграють предметна діяльність і взаємодія з дорослими. Основою програми є гуманістичні принципи особистісно зорієнтованої педагогіки, націлені на повагу особистості дитини і створення умов для розвитку її активності, ініціативності та творчого потенціалу.

Для організації моніторингу були обрані наступні критерії: фізіологічний, емоційний і соціальний (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Критерії соціально-педагогічної адаптації дитини з ООП до інклюзивного навчання

Критерій адаптація	Показник
фізіологічний	стабільність соматичного здоров'я, хороше самопочуття, звикання до нового режиму дня, нормальний сон, апетит, помірна стомлюваність
емоційний	відсутність емоційного дискомфорту, помірна тривожність, відсутність агресивних тенденцій, пізнавальна активність
соціальний	наявність комунікативного контакту з вихователями і дітьми групи, прийняття в групі однолітків, хороше емоційне самопочуття в процесі спілкування зі дорослими і однолітками, адекватний прояв навичок спілкування

Вибрані критерії визначили напрям моніторингу, який включає наступні інструменти:

1) Оцінки поведінкових реакцій дітей в процесі їх життєдіяльності в дошкільному закладі освіти дозволяє виявити переважаючий характер поведінки дітей в різних ситуаціях в зазначених умовах. Успішність адаптації оцінюється через поведінкові реакції і тривалість адаптаційного періоду, які відображаються через такі показники, як апетит, товарицькість, денний сон і емоційний стан (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Оцінка поведінкових реакцій дітей з ООП в період соціально-педагогічних умов адаптації до інклюзивного навчання

Бал	Поведінкова реакція			
	Апетит	Сон	Емоційний стан	Соціальні контакти
4	Дуже хороший, з'їдає все із задоволенням	Сон спокійний, глибокий, засинає швидко	Весела, життєрадісна, рухлива, активна	Із задоволенням спілкується із дорослими і діти
3	Апетит вибірковий, але насичений	Засинає не швидко, сон глибокий, пробуджується раніше	Посміхається, настрої добрий, спокійний	Стримана, мало спілкується з дітьми та дорослий
2	Їсть довго, неохоче	Засинає з плачем, довго, неспокійна уві сні	Іноді задумлива, замкнута, невесела	З дітьми та дорослими не контактує, навіть якщо залучена в гру
1	Відмовляється від їжі, вередує	Відсутність сну, голосіння	Хникає, плаче за компанію	Агресивна, недружелюбна, заважає дітям грати, кричить. Немає

				спілкування з дорослими	3
--	--	--	--	-------------------------	---

Поведінкові реакції оцінюються за шкалою від 1 до 4 балів за наступними показниками апетит, сон, емоційний стан, соціальні контакти, як представлено в таблиці 2.2.

2) Оцінка емоційного стану, дозволяє виявляти ознаки психічної напруги і невротичних тенденцій [24, с. 63]. Методика являє собою опитувальник, який заповнюється після спостереження за дітьми. Опитувальник містить 34 питання, в ньому представлені різні ознаки психічної напруги і невротичних порушень у розвитку дитини, необхідний для з'ясування причин, які сприяють дисбалансу емоційного благополуччя діти. Опитувальник пропонує варіанти відповідей «так» і «ні». Використання зазначеної методики дає можливість виявити динаміку емоційної поведінки дитини.

3) Наступним етапом було вивчення соціального розвитку. Питання були спрямовані на вивчення: навичок взаємодії з дорослими і однолітками; сформованість основ просоціальної поведінки; розвитку самосвідомості і, відповідно, емоцій самосвідомості; виховання афективної регуляції поведінки.

Інтегральна оцінка адаптації виконувалася через визначення рівня адаптації, який виводиться з взаємозв'язку характеру поведінкових реакцій (табл. 2.3) і тривалості адаптаційного періоду (табл. 2.4).

Таблиця 2.3

Оцінка адаптації на основі аналізу поведінкових реакцій

Ступень адаптації	Поведінкова реакція (П)	Рівень адаптації
Легка	13-16 балів	П-1

Середня	9-12 балів	П-2
Ускладнена	5-8 балів	П-3
Дизадаптація	1-4 бали	П-4

Таблиця 2.4

Оцінка адаптації на основі тривалості процесу

Ступень адаптації	Терміни, тривалість (А)	Рівень адаптації
Легка	До 5 днів- 1 тиждень	А-1
Середня	До 15 днів- 3 тижня	А-2
Ускладнена	До 25 днів- 5 тижнів	А-3
Дезадаптація	Більше 5 тижнів	А-4

Інтегральна оцінка адаптації дітей до інклюзивного середовища в закладі дошкільної освіти (табл. 2.5) дозволяє визначити рівень адаптації: високий, середній, складний, дезадаптація. Це допомагає виявити особливості процесу адаптації, простежити його динаміку, а також розробити підходи до успішної соціально-педагогічної адаптації, виділивши сукупність психолого-педагогічних умов, що сприяють сприятливому звиканню дітей до умов дошкільної освітньої організації.

Таблиця 2.5

Інтегральна оцінка адаптації дітей до дитячого садка.

Рівень адаптації	Термін, тривалість (А)	Поведінкові реакції (П)
Високий	А-1	П-1
	А-1	П-2
Середній	А-1	П-3
	А-2	П-2
Складний	А-2	П-4
	А-3	П-3
Дизадаптація	А-3	П-4
	А-4	П-4

На підготовчому етапі експериментальної роботи використовувалася карта адаптації дітей з ООП до умов закладу дошкільної освіти, що включає такі документи, як: загальна інформація про дитину і її сім'ю, карта спостережень за дитиною в період адаптації, анкета для батьків, адаптаційний лист, заповнені бланки діагностичних методик і лист обліку індивідуальної роботи.

Підводячи підсумки, можна відзначити, що для оцінки соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до інклюзивного навчання важливо проводити безперервний моніторинг, спираючись на такі критерії, як фізіологічний, емоційний і соціальний. Основним методом оцінки поведінкових реакцій дітей в ході їх перебування в закладі дошкільної освіти є спостереження, а допоміжним — опитування.

Використання карти адаптації в педагогічній діяльності доцільно для визначення особливостей адаптації дітей і планування цілеспрямованої роботи з ними.

2.3. Організація психолого-педагогічних умов для соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до інклюзивного навчання у дошкільному закладі освіти

На базі Одеського спеціального закладу дошкільної освіти «ясла-садок» №248 компенсуючого типу Одеської міської ради був впроваджений план заходів, спрямованих на створення психолого-педагогічних умов, які сприяють успішній адаптації дітей з особливими освітніми потребами до інклюзивного середовища. Цей план був адаптований для кожної дитини індивідуально.

У експериментальній роботі участь брали: Даша, 3 роки, з діагнозом синдром Вільямса, відвідувала дитячий садок протягом року у супроводі одного із батьків; Віка, 3 роки, Настя, 5 років і Єгор, 5 років, з діагнозом синдром Дауна, які знаходяться у групі протягом першої половини дня і

готуються до переходу на повний день. Артем, з діагнозом синдром Дауна, 6 років, також відвідував дитячий садок з мамою в якості супроводжуючого.

Діти з особливими освітніми потребами дошкільного віку вперше починають брати участь в системі суспільного виховання. До вступу до закладу дошкільної освіти дитина перебувала в безпосередньому контакті з батьками, які орієнтувалися на її індивідуальні потреби. З початком відвідування дитячого садка стає частиною групи, де вихователю необхідно приділяти увагу кожному. Це передбачає, що дитина з ООП повинна справлятися з деякими труднощами самостійно, оскільки вихователь не може повною мірою враховувати індивідуальні особливості кожної дитини в умовах колективного виховання.

На основі цього, психолого-педагогічні умови для соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до дошкільного закладу освіти будуються на трьох основних напрямках:

1. Створення і підтримка педагогічного середовища, що сприяє успішній адаптації дитини з особливими освітніми потребами.
2. Моніторинг індивідуального розвитку дитини з ООП в процесі адаптації та розробка індивідуальних заходів.
3. Узгодження виховних взаємодій сім'ї та дошкільного закладу освіти для забезпечення нових умов життєдіяльності дитини.

Уся робота за цими напрямками здійснювалась протягом трьох взаємопов'язаних етапів, кожен з яких включав специфічний зміст і форми роботи (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Послідовність педагогічного супроводу дітей з ООП в період їх соціально-педагогічної адаптації до дошкільного закладу освіти

Зміст роботи	Форми роботи
<i>Підготовчий етап</i>	
Вхідна діагностика	Діагностичні методики

Визначення програми роботи з групою	Комплексно-тематичне планування Організація розвиткового предметно-просторового середовища
Визначення заходів, що сприяють індивідуальному розвитку діти	Консилиум спеціалістів дошкільного закладу освіти Консультації батьків
<i>Основний етап</i>	
Реалізація програми роботи з дітьми з ООП	Забезпечення спільної та самостійної діяльності дітей в відповідно до комплексно-тематичного плану Організація розвиткового предметно-просторового середовища
Реалізація індивідуальних занять з дітьми з ООП, у яких виникають проблеми в адаптації	Реалізація індивідуальних ігор, вправ і т. д. Організація розвиткового предметно-просторового середовища
<i>Заключний етап</i>	
Підсумкова діагностика	Діагностичні методики
Уточнення програми роботи з групою	Методична рада
Визначення заходів, що сприяють індивідуальному розвитку діти	Консилиум спеціалістів ДЗО Консультації батьків

В межах напряму створення і підтримання педагогічного середовища, що сприяє успішній соціально-педагогічній адаптації дитини з ООП особлива увага приділялася формуванню сприятливої атмосфери в групі. Для того щоб дитина успішно адаптувався до умов дошкільного закладу освіти, важливо створити позитивне його сприйняття дитиною, щоб вона йшла туди з радістю.

Успіх адаптації багато в чому залежить від педагогів — їх вміння і бажання створити атмосферу тепла, доброти і уваги. Тому підготовка до адаптаційного періоду починається ще до приходу дітей в групу — з підвищення психолого-педагогічної компетентності співробітників. Діти цінують в педагогах такі якості, як емоційність, доброта, чуйність, здатність підтримувати гарний настрій і захоплюватись іграми. Для вихователів важливо розвивати ці якості, що досягається через самоосвіту, консультації та вивчення літератури.

З надходженням дитини до групи головним завданням педагога стає встановлення довірливих відносин. Вихованець повинен відчувати, що педагог піклується про його благополуччя. Перші контакти вихователя з дітьми будуються на наданні допомоги і турботи. Для зняття негативних емоцій використовуються різні прийоми, такі як:

- ігри з водою (переливання води, ловля кульок),
- монотонні рухи руками (ігри з пірамідками і шнурівками),
- стискання кистей рук (гра з іграшками),
- малювання фломастерами і фарбами,
- прослуховування спокійної музики (наприклад, «Ранок» Гріга).

Для організації спільної діяльності дорослого з групою в період соціально-педагогічної адаптації був розроблений тематичний план «Ми-малюки»), який ґрунтується на наступних принципах:

- створення безпечного середовища в групі з відповідними іграшками та обладнанням;
- встановлення правил для запобігання травм, закріплення них за допомогою малюнків (анаграм);
- шанобливе ставлення до потреб кожної дитини;
- надання дітям можливості для спілкування через гру;
- створення комфортних умов для всіх учасників групи.

Аналіз проведеної роботи з дітьми показав, що підібрані ігри та заняття ефективні, якщо:

- сприяють емоційній взаємодії дитини з дорослим;
- засновані на взаємодії «дорослий-дитина», яка супроводжується посмішкою і ласкавою інтонацією;
- поєднують індивідуальні та групові ігри, щоб всі діти відчували увагу;
- включають потішки, музично-ритмічні вправи з мовленнєвим супроводом.

Для створення комфортної атмосфери в групі була організована освітня діяльність у вигляді ритуалу знайомства під назвою «Давай познайомимось!». Оскільки діти приходять в групу поступово, кожен перший день перебування в дитячому саду стає для них особливою подією. У цей день вихователі та їх помічник зустрічають дітей і батьків, знайомлять їх з групою, показують шафки, іграшки, ліжечка і т.д., проводять ігри для знайомства дітей один з одним і з батьками. В іграх беруть участь як діти, так і батьки разом з вихователями. У перший день бажано, щоб батьки забрали дітей відразу після обіду, щоб вони могли бути поруч протягом усього часу перебування дитини в саду.

Перше знайомство з педагогами і дітьми в атмосфері, насиченою позитивними емоціями, сприяє формуванню бажання відвідувати дошкільний заклад. Практика показує, що проведення освітньої діяльності у формі ритуалу «Давай познайомимось!» виявляється ефективним, оскільки діти починають із задоволенням ходити в освітній заклад. Батьки, в свою чергу, стають більш довірливими до вихователів, цікавляться їх роботою і пропонують свою допомогу.

Реалізація напряму «моніторинг індивідуального розвитку дитини в процесі адаптації до дошкільного закладу освіти і розробка індивідуальної роботи» включає два основних блоки роботи вихователів. Моніторинг індивідуального розвитку дитини проводиться протягом усього періоду адаптації, щоб виявити і запобігти можливим проблемам особистісного зростання і освоєння соціальних навичок.

Для оцінки соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до умов дитячого садка моніторинг проводився за такими критеріями, як

фізіологічний, емоційний і соціальний аспекти. Основним методом оцінки поведінки дітей в процесі їх діяльності в дошкільному закладі є спостереження, додатково проводиться опитування. Результати моніторингу фіксуються в карті адаптації дитини, яка включає наступні документи:

1. Загальні відомості про дитину та її родину;
2. Карта спостережень за дитиною в адаптаційний період і анкета для батьків;
3. Адаптаційний лист;
4. Заповнені бланки діагностичних методик;
5. Лист обліку індивідуальної роботи.

Індивідуальна робота з дитиною розроблялася з урахуванням її адаптаційних ресурсів, виявлених в ході моніторингу. Найважливішим фактором успішної соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами, які стикаються з труднощами в цьому процесі, є розвиток у них нових способів взаємодії з навколишнім суспільством (емоційної і соціальної сфер). Для цього проводилися наступні заходи:

- знайомство дітей один з одним;
- встановлення довірчих відносин між вихователями і дітьми;
- знайомство з групою і дитячим садом, їх «освоєння»;
- знайомство з персоналом дитячого садка;
- встановлення дружби з дітьми дошкільної групи.

Ці заходи організовувалися у формі розвивальних ігор, при проведенні яких важливо дотримуватися кількох умов:

1. Добровільна участь – дитина повинна сама захотіти брати участь у грі.
2. Дорослий бере активну участь у грі, залучаючи дітей своїми діями та емоційним спілкуванням, роблячи гру значущою для них.
3. Повторення ігор – оскільки діти освоюють нове в різному темпі, ігри слід повторювати.

4. Використання спеціального наочного матеріалу (іграшки, предмети) виключно в межах цих розвивальних ігор, щоб вони залишалися для дітей цікавими і незвичайними.
5. Відсутність оціночних суджень на адресу дій дитини, щоб не було фраз типу «неправильно» або «молодець».
6. Надання дитині можливості проявити себе і висловити своє світосприйняття.

У період соціально-педагогічної адаптації дітей відбувається активна соціалізація, і у дітей, які зазнають труднощів в адаптації, можуть також виникати складності в цьому процесі. Вихователь може допомогти таким дітям, виявляючи їх індивідуальні досягнення.

На основі рекомендацій по роботі з дітьми з ООП педагоги підбирали оптимальні методи взаємодії, виходячи з типових дій кожної дитини. Наприклад:

- У Вікі та Даші спостерігалася участь у грі з іншою дитиною, де вони катали машинку або м'яч протягом 2-5 хвилин, але при цьому не вступали в контакт.

Рекомендації для вихователя:

- Створити можливість для гри з дітьми аналогічного віку.
- Заохочувати групові ігри і надати достатню кількість іграшок для обміну між дітьми.
- Організувати ігри, що вимагають кооперації, наприклад, катання м'яча один одному або гра в "чаювання".
- Запропонувати дітям спільну гру з використанням похилої поверхні для спуску іграшкових машинок, де одна дитина пускає машинку, а інший ловить.
- Хвалити дітей за хорошу гру разом, заохочуючи їх взаємодію.

У Насті спостерігалися дії, спрямовані на привернення уваги, коли вона повторювала те, що викликало сміх.

Рекомендації для вихователя:

- Попросити Настю повторити свою дію для батьків або бабусі, супроводжуючи це сміхом або оплесками.
- Реагувати на смішні гримаси і пози дитини.
- Заохочувати наслідування звуків і рухів тварин, хвалити за імітацію.
- Використовувати пальчикові ігри і віршики, спочатку допомагаючи дитині, а потім поступово спонукаючи його показувати їх самостійно іншим.

Такий підхід допомагає коригувати поведінку дитини і сприяє її позитивному налаштуванню.

Напрямок роботи з погодженню виховних взаємодій сім'ї і дошкільного закладу освіти є традиційним для педагогів, проте в умовах адаптації дітей з ООП воно будувалося з урахуванням глибини проблеми. Включеність батьків у взаємодію з вихователями була необхідна, що реалізовувалося через прояв педагогами інтересу до кожної дитини й її сім'ї.

Спочатку батькам були запропоновані анкети для виявлення індивідуальних особливостей їхніх дітей, що дозволяло вихователям побачити дитину з точки зору батьків. Використовувався метод анкетування, мета якого полягала в отриманні щирих відповідей. Анкетування «Моя дитина і її індивідуальні особливості» проводилося з інструкцією: «Шановні батьки! Будь ласка, напишіть невеликий лист про свою дитину, спираючись на наші запитання-підказки! Заздалегідь дякуємо за співпрацю!». В кінці адаптаційного періоду батькам пропонувалась анкета для уточнення індивідуальних особливостей дітей.

Крім анкетування, зближення між педагогами і батьками здійснюється через організовані педагогічні бесіди. Ці бесіди повинні вселяти впевненість у батьків і допомагати розв'язати їх занепокоєння і тривогу з приводу дитини.

У ході бесід педагоги надають методичні рекомендації, такі як «як організувати чіткий розпорядок дня для дітей», «особливості розвитку Вашої дитини», «як взаємодіяти з дитиною». Бесіди підтримуються

роздатковими матеріалами-буклетами, які батьки можуть вивчити у вільний час. У них представлені дидактичні ігри та необхідна література, що сприяє індивідуальному підходу в роботі з сім'єю.

Консультації, що проводяться як з батьками, так і з педагогами, виявилися дуже корисними. Багато батьків не усвідомлюють виховного значення ігор, трудового виховання та занять. Основне завдання вихователя полягає в тому, щоб донести до батьків, що дитина розвивається через діяльність: гра, праця, заняття і спілкування з близькими і однолітками служать своєрідною школою моральності, завдяки якій вона засвоює основи культури поведінки, настільки важливі для майбутньої навчальної діяльності.

При взаємодії з законними представниками дітей з ООП педагоги дотримуються наступних принципів:

- При відвідуванні групи дитячого садка необхідно запросити батьків увійти до групи, показати шафки для одягу, щоб вони побачили порядок і турботу педагогів про речі дітей. Потім провести їх в ігрову кімнату, звернути увагу на іграшки, посібники та книги. Інформувати батьків про заплановані заняття (ігри, малювання, ліплення, спів, танці, читання казок). Показати спальню і обговорити місце для сну дитини, враховуючи побажання батьків.
- Інформувати батьків про режим дня в дитячому садку і обговорити, наскільки він відрізняється від домашнього режиму. Рекомендувати батькам орієнтуватися на режим дитячого садка і дотримуватися його у вихідні.
- З'ясувати у батьків про стан тривожності дитини. Разом обговорити, як можна полегшити її адаптацію до нової обстановки, підкресливши, що ви будете індивідуально підходити до дитини і враховувати її характер та особливості розвитку.
- Збирати якомога більше інформації про звички та особливості дитини.

Таким чином, успішна адаптація дитини з ООП до умов дошкільного закладу освіти залежить від створення і підтримки педагогічного середовища, яка сприяє адаптації; моніторингу індивідуального розвитку

дитини в процесі адаптації та розробки індивідуального підходу; узгодження виховних взаємодій сім'ї та дошкільного закладу в нових для дитини умовах.

2.4. Результати моніторингу соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до інклюзивного навчання

Оцінка адаптації дітей до умов дитячого садка проводилася за допомогою моніторингу за наступними критеріями: фізіологічному, емоційному і соціальному. У дослідженні використовувалися наступні методики:

1. Методика оцінки поведінкових реакцій дітей в процесі життєдіяльності в дошкільній освітній організації [17, с.24].
2. Методика визначення емоційного стану, що дозволяє виявляти ознаки психічної напруги і невротичних тенденцій [17, с. 63].
3. Професійна психологічна методика "RCDI-2000".

Зазначені психолого-педагогічні методики застосовувалися для збору і аналізу емпіричних даних, отриманих через спостереження і опитування. Усі дані фіксувалися в картах адаптації кожної дитини. Інтегральна оцінка адаптації здійснювалася через визначення рівня адаптації, який розраховувався на основі взаємозв'язку характеру поведінкових реакцій і тривалості адаптаційного періоду.

У результаті застосування інтегральної оцінки були отримані наступні результати:

- високий рівень адаптації жодна дитина не продемонструвала дитини;
- середній рівень адаптації – 3 дитини;
- складний рівень адаптації – 2 дитини.

Деадаптація не була виявлена.

Ступінь адаптації в залежності від поведінкових реакцій може бути розділена на чотири категорії: легка, середня, ускладнена і деадаптація. Результати розподілилися наступним чином:

- легка ступінь адаптації - 1 дитина;
- середній ступінь адаптації-2 дитини;
- ускладнена ступінь адаптації - 2 дітей.

Дитина з легким ступенем адаптації швидко включилася в життя групи з першого дня і не відчувала труднощів в освоєнні режиму. Вона була у бадьорому настрої, охоче грала з однолітками, продуктивно спілкувалася з вихователем, майже не хворіла і адекватно поведився в колективі, володіючи високими навичками самообслуговування.

Діти із середнім рівнем адаптації часто виявляли задумливість або замкнутість, іноді були розгальмованими, неохоче спілкувалися з дітьми і дорослими, довго і неохоче їли, а засипали повільно, іноді відчуваючи занепокоєння.

Ускладнений рівень адаптації, виявлений у 2 дітей, характеризувався коливаннями настрою і афективними реакціями на догляд батьків, підвищеною тривожністю і занепокоєнням протягом дня. У них спостерігалися труднощі в харчуванні (часто відмовлялися від незнайомої їжі, не хотіли їсти самостійно) і проблеми зі сном (засипали зі сльозами, переверталися уві сні, прокидалися повільно з поганим настроєм). Діти з ускладненим рівнем адаптації також були недостатньо чуйними в спілкуванні, неохоче включалися в ігри з однолітками і вважали за краще контакт з дорослими.

Ступінь адаптації за термінами її протікання може бути розділена на чотири категорії: легка, середня, ускладнена і дезадаптація. У результаті аналізу було встановлено, що легку ступінь адаптації продемонструвала 1 дитина; вона швидко, протягом 5-7 днів, звикла до нової для неї обстановки, а перебудова всіх життєво важливих функцій організму і психіки відбулася в найкоротші терміни.

Серед дітей із середнім ступенем адаптації – 2 людини, які звикали до нових умов від 15 до 20 днів. У перші дні відвідування дитячого садка вони насилу справлялися з режимними моментами, вибірково їли, повільно

засипали і швидко втомлювалися. Однак поступово вони адаптувалися до режиму дня і з великим задоволенням стали брати участь в іграх і заняттях, що сприяло їх повного звикання до дитячого садка.

Ускладнена ступінь адаптації спостерігалася у 2 дітей, які звикали до нових умов досить довго – від 3 до 5 тижнів. При цьому вони не тільки виявляли емоційну нестабільність, але і часто хворіли респіраторними захворюваннями, що посилювало адаптаційні процеси.

Таким чином, більшість дітей успішно звикли до дитячого садка за короткий термін, не демонструючи ознак дезадаптації. Це можна проілюструвати через характеристики поведінки окремих дітей.

Віка. Емоційний стан стабільний, навички предметної діяльності добре розвинені, в спілкуванні з дорослими проявляє ініціативу. Вона успішно влилася в колектив, сон і апетит не порушені. Проявляє активність в самостійній діяльності і спілкуванні з дорослими, демонструючи спокійне і врівноважене емоційний стан. Аліна активно включається в предметну діяльність, намагається організувати сюжетні ігри і встановлює позитивні відносини як з дорослими, так і з однолітками. Адаптація проходить досить легко.

Єгор. У своїй діяльності він наслідує дорослим, але не проявляє ініціативу в спілкуванні. З дітьми малоактивний: контактує рідко і короткочасно. Часто грає один, його ігри ситуативні і короткочасні. Активність вибіркова, апетит знизився, в перші дні були відмови від їжі, але він відновився через 30 днів. Єгор погано засинає, його сон короткий, він турбується уві сні і прокидається зі сльозами. Сон відновлюється лише через 25 днів. Він відмовляється брати участь в діяльності, а в іграх не використовує набуті навички, мовленням користується вибірково і неохоче.

Настя. Емоційний стан стабільний, навички предметної діяльності сформовані; в спілкуванні з дорослими вона стримано проявляє ініціативу. З дітьми вступає в контакт сама. Її настрої бадьорий і зацікавлений, але іноді супроводжується ранковим плачем. У перші дні у неї був знижений апетит,

який потім нормалізувався; відмов від їжі не спостерігається. У перший тиждень були проблеми із засинанням, і сон був нетривалим, але до 20-го дня він нормалізувався. Активність Насті спрямована на сприйняття і переробку інформації, вона проявляє активність як в мовленнєвому, так і в дієвому плані, супроводжуючи це сміхом і голосовими реакціями.

Даша. Емоційний стан нестабільний, навички предметної діяльності розвинені; вона не завжди вступає в контакт з дорослими і не товариська з однолітками. Переважає потреба в спілкуванні з близькими дорослими, чекаючи від них уваги, ласки і доброти, а також інформації про навколишній світ. Даша глибоко переживає розставання з рідними, так як у неї немає досвіду спілкування зі сторонніми, і вона не готова вступати в контакт з ними. Занепокоєння і плаксивість зберігаються в її поведінці досить довго. Настрій бадьорий і зацікавлений, хоча іноді він супроводжується ранковим плачем. У перші дні апетит був знижений, але потім нормалізувався, відмови від їжі не спостерігаються. У перший тиждень були проблеми із засинанням, і сон був нетривалим, проте до 20-го дня він прийшов в норму. Дівчинка активна, цікава і прагне до нових контактів, охоче грає з новими іграшками.

Артем. Емоційний стан нестабільний, він більше спостерігає за діями дорослих і однолітків. У нього сформувалася потреба в спілкуванні не тільки з близькими, але і з іншими дорослими, які не є членами сім'ї. У присутності вихователя поводить себе спокійно. Настрій бадьорий і зацікавлений. У перші дні апетит був знижений, але через 9-12 днів він нормалізувався, відмов від їжі не спостерігається. У перший тиждень були проблеми із засинанням, сон був нетривалим, але до 15-го дня він відновився. Хлопчик активна як в мовленнєвому, так і в дієвому плані, з підвищеним фоном настрою.

Як було зазначено раніше, рівень адаптації можна оцінити тільки на основі поєднання тривалості адаптаційного періоду і характеру поведінкових реакцій, що представлено в таблиці 7.

Таблиця 2.7

**Результати соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до умов
інклюзивного навчання**

Рівень адаптації	Ім'я дитини	Термін, тривалість (А)	Поведінкові реакції (П)
легка	Настя	А-2 (До 15 днів- 3 тижня)	П-2
середня	Артем	А-2 (До 15 днів- 3 тижня)	П-3
	Віка	А-3 (До 25 днів- 5 тижнів)	П-3
ускладнена	Єгор	А-3 (До 25 днів- 5 тижнів)	П-4
	Даша	А-4 (більше 5 тижнів)	П-4

Щоб визначити успішну адаптацію дітей з особливими освітніми потребами до умов інклюзивного навчання у закладі дошкільної освіти, розглянемо показники адаптації дітей у 2023-2024 роки (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Результати соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими
освітніми потребами до інклюзивного навчання**

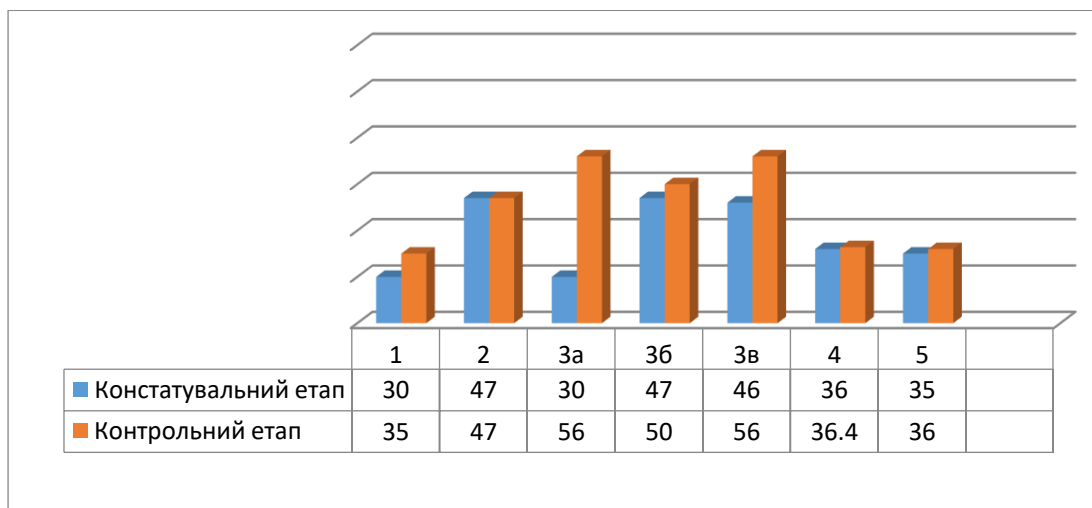
Рівень адаптації	Кількість дітей (%)	
Середній	1 (20 %)	3 (60 %)
Складний	3 (60 %)	2 (40 %)
Дезадаптація	1 (20 %)	Не виявлена
Всього дітей	5	5

Основною метою соціально-педагогічного супроводу учнів з особливими освітніми потребами в межах інклюзивного навчання є їх інтеграція в суспільство та успішна соціалізація. Важливим аспектом в цьому процесі залишається соціально-побутова підготовка.

Соціально-педагогічний супровід фокусується на орієнтації в побутовій сфері та практичній підготовці до самостійного життя, а також на підвищенні загального рівня розвитку та соціальної адаптації дітей. У цьому напрямку вирішувалися наступні завдання:

- розвиток навичок побутової праці у дітей з особливими потребами;
- навчання використанню послуг різних підприємств і установ;
- формування умінь організувати своє дозвілля;
- розвиток знань і розуміння культурних норм і правил спілкування з різними людьми, а також накопичення досвіду в цій області;
- формування емоційно-позитивного ставлення до оточуючих.

Після аналізу отриманих даних і їх графічного відображення результати дослідження порівнюються і розташовуються на одній координатній площині.

- 1 – рівень соціальної пристосованості
- 2 – рівень соціально-побутових навичок
- 3 – рівень сформованості соціальної адаптації
 - а) рівень сформованості уявлень про себе
 - б) рівень соціально-побутового орієнтування

в) рівень комунікативності

4 – розвиток рівня сформованості самообслуговування (мет. "Соціограма" і мет. "Карта спостережень"»

5 – рівень розвитку соціальної адаптації в цілому

Рис. 2.1. Порівняльна діаграма рівня розвитку соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими потребами

З даних таблиці видно, що в умовах інклюзивного закладу дошкільної освіти спостерігаються позитивні зміни в адаптації дітей з особливими освітніми потребами. Це пов'язано з тим, що вихователі почали цілеспрямовано організовувати процес роботи з дітьми, спираючись на три основних напрями:

- створення і підтримання педагогічного середовища, що сприяє успішній адаптації дитини;
- моніторинг індивідуального розвитку дитини в процесі соціально-педагогічної адаптації і розробка індивідуальної роботи;
- узгодження виховних взаємодій між сім'єю і дошкільним закладом освіти в умовах нових для дитини обставин життєдіяльності.

Такий підхід дозволяє приділяти більше уваги кожній дитині і надавати індивідуальну допомогу, що в цілому полегшує процес адаптації дітей з особливими освітніми потребами до дошкільного закладу освіти.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу наукової психолого-педагогічної та методичної літератури соціально-педагогічна діяльність з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання передбачає розширення виховних та освітніх завдань, а також створення гуманізованого середовища, яке оточує дитину.

Соціально-педагогічна адаптація особистості розглядається виключно в межах соціально-педагогічної діяльності, яка включає три основні напрями: дезадаптацію, реабілітацію особистості і підвищення рівня її адаптивності (як індивідуальної, так і групової).

Соціально-педагогічний супровід також орієнтований на реалізацію двох взаємопов'язаних процесів: 1) супровід розвитку дитини і підтримка її навчання, виховання і корекції порушень, що включає корекційну роботу для їх усунення або послаблення, а також розвивальні заходи, спрямовані на розкриття потенціалу дитини і досягнення оптимального рівня її розвитку; 2) застосування комплексної технології, що представляє собою особливий підхід до підтримки дитини, що сприяє вирішенню завдань щодо її розвитку, навчання, виховання і соціальної адаптації.

Ми розглядали адаптацію як процес входження дитини в нове середовище і її звикання до неї, а також як пристосування організму до нових умов, оточення і взаємин.

Процес соціально-педагогічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами визначається особливостями самої категорії і має свою специфічну спрямованість. Труднощі в адаптації виникають через суперечності між потенційними можливостями дітей та їх здатністю до соціальної адаптації в певних умовах соціального середовища, з одної сторони, і нездатністю реалізувати ці можливості через невідповідність самого середовища для сприятливої адаптації дітей з ООП, з іншої.

Можна виділити три ключові групи факторів, що впливають на адаптацію дітей до умов закладу освіти: особливості розвитку дитини; характер сімейної ситуації; соціальне та педагогічне середовище закладу дошкільної освіти.

На основі цього, психолого-педагогічні умови для соціально-педагогічної адаптації дітей з ООП до дошкільного закладу освіти будуються на трьох основних напрямках:

1. Створення і підтримка педагогічного середовища, що сприяє успішній адаптації дитини з особливими освітніми потребами.
2. Моніторинг індивідуального розвитку дитини з ООП в процесі адаптації та розробка індивідуальних заходів.
3. Узгодження виховних взаємодій сім'ї та дошкільного закладу освіти для забезпечення нових умов життєдіяльності дитини.

Після вивчення теоретичного матеріалу були поставили наступні завдання:

- застосувати нові організаційні методи для залучення батьків дітей з ООП, які не відвідували дитячий садок, до співпраці з установою.
- надавати кваліфіковані консультації та практичну допомогу батькам з питань догляду за дитиною, її вихованням, розвитком та адаптацією до закладу дошкільної освіти.
- розробляти єдиний підхід до виховання і взаємодію з дитиною як в сім'ї, так і в закладі освіти.
- сприяти розвитку у дитини почуття захищеності, внутрішньої свободи і довіри до навколишнього світу.
- заохочувати у батьків прагнення до частого індивідуального спілкування з дитиною.

Про ефективність запропонованого підходу свідчать показники соціально-педагогічної адаптацію дітей з особливими освітніми потребами до умов інклюзивного навчання у закладі дошкільної освіти у 2023-2024 роки: середній рівень на початку включав 1 дитину (20%), на кінець року –

3 (60%), складний: початок – 3 (60 %) і відповідно на кінець – 2 (40%), дезадаптаційний рівень на початку року мала одна дитина (20 %), на кінець року не виявлено.

Дана дослідницька робота не є вичерпною, так як проблема адаптації дітей до умов дошкільного навчального закладу (ДОО) носить комплексний характер. Її рішення включає розробку змісту, форм і методів роботи з дітьми в різних видах діяльності, як спільної з дорослими, так і самостійної. Лише при такій організації життя дитини в ДОО можна досягти найбільшої ефективності адаптації, мінімізувати стрес і сприяти формуванню позитивного ставлення до дитячого садка, а також розвитку комунікативних навичок, особливо у взаємодії з однолітками. Важливо підкреслити, що процес адаптації піддається управлінню і приносить позитивні результати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми соціальної сфери : збірник наукових робіт викладачів і студентів / за заг. ред. Н. П. Павлик. Житомир : Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2015. Вип. 4. 158 с.
2. Войтко В. В. Можливості інклюзивної освіти дітей із затримкою психічного розвитку. Формування готовності педагогічних працівників до роботи з дітьми з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання : тематичний збірник праць / упоряд. А. А. Волосюк, Н. А. Басараба, С. С. Козловська; за заг. редакцією А. О. Лавренчука. Рівне : РОІППО, 2014. С. 60–71.
3. Гаяш О. В. Сутність процесів адаптації та модифікації для ефективності навчання учнів з особливими освітніми потребами. URL : <http://zakinppo.org.ua/kabineti/kabinet-doshkilnoi-pochatkovoii-ta-inkluzivnoiosviti/inkluzivna-osvita/2039->
4. Гевко І. Інклюзивна освіта в Україні: сучасний стан та проблеми розвитку. Науковий вісник мну імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. – № 1 (64). лютий 2019. С. 52–58.
5. Гордієнко Н. М.. Дослідження соціалізації осіб з особливими потребами в умовах навчально-реабілітаційного центру. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Серія 19. Вип. 25. С. 32.
6. Гуцуляк Л. І. (2017). Соціально-освітнє середовище в педагогічному процесі школи. Молодий вчений. № 5 (45). С. 304-306.
7. Данілавічюте Е. А. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі : навчально-методичний посібник. Київ : Видавнича група „А.С.К.”, 2012. 287 с.
8. Доценко О. О., Бараненкова Д. С. Організація соціальної практики дітей дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем на заняттях з

трудотерапії. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 25. С. 41–50.

9. Європейська база даних „Здоров’я для всіх”. URL : <http://www.euro.who.int/hfadbf?language=28>

10. Інклюзивне навчання. Міністерство освіти і науки України : вебсайт. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannya>

11. Колосова О. В., Гурал-Пулроле Й. Соціальна адаптація дітей з синдромом Дауна. Молодий вчений. № 5.2 (57.2). травень, 2018. С. 49–53.

12. Конвенція ООН про права людей з інвалідністю від 13.12.2006 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

13. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти. Інклюзивна школа: особливості організації та управління : навч.-метод. посіб. / А. А. Колупаєва, Ю.М. Найда, Н.З. Софій та ін. ; за заг. ред. Л. І. Даниленко. Київ, 2007. 128 с.

14. Котормус О. А. (2017). Інтеграційна освіта у перцепції батьків. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць. Вип. 9, у 2 т./ за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам’янець-Подільський: ПП Медобори-2006. Т.2. С. 80.

15. Кремень В. Г. (2013). Інноваційна людина і сучасна освіта. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Вип. 110. С. 4–5. Kremen V.G. (2013). Innovative person and modern education. Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University named after T.G. Shevchenko. Series: Pedagogical sciences. Issue 110. С. 4-5.

16. Кучер Г. Забезпечення соціальної інтеграції людей з інвалідністю. Вісник АПСВТ. 2017. №2. С. 81–82.

17. Москальова А. С., Москальов М. В. Методи психодіагностики в навчально-виховному процесі : навч. посіб. Київ, 2014. 360 с.

18. Непран А. О. Інклюзивна освіта як умова соціальної адаптації дітей з особливими потребами. Науковий пошук молодих дослідників.

Педагогічні науки. – №1. Частина II. Старобільськ : ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2020. С. 79–85.

19. Неурова А. Б., Капінус О. С., Грицевич Т. Л. Діагностика індивідуально-психологічних властивосте особистості : навчально-методичний посібник. Львів : НАСВ, 2016. 181 с.

20. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи. URL : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>

21. Оксенюк О. (2018). Соціальний супровід сім'ї дитини з особливими потребами. *Social Work and Education*, Vol. 5, No. 1., pp. 39, doi:10.25128/2520- 6230.18.1.4

22. Організаційні засади діяльності асистента вчителя в інклюзивному класі : метод. посіб. / уклад. : О. В. Коган та ін. Харків : „Друкарня Мадрид”, 2019. 110 с.

23. Основні поняття: інклюзивна освіта, діти з особливими освітніми потребами, універсальний дизайн, розумне пристосування. Всеукраїнський фонд „Крок за кроком” : вебсайт. URL : <http://www.ussf.kiev.ua/a/FAQ1.html> (дата звернення 01.06.2021)

24. Палилюлько О. М. (2017). Шляхи покращення реабілітації дітей з особливими потребами. Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Кам'янець-Подільський, 24-25 квітня 2017 р.). Кам'янець-Подільський: Аксіома. Вип. 2. С. 236–237.

25. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта : навчальний посібник. Київ : ТОВ „Агентство „Україна”, 2019. 300 с.

26. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування терміна „особа з інвалідністю” та похідних від нього : Закон України № 2581-VIII від 02.10.2018 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2581-19> (дата звернення : 01.05.2021)

27. Про внесення змін до Закону України „Про освіту” щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг : Закон України № 2053-VIII від 23.05.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2053-19>

28. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю : Закон України № 2109-III від 16.11.2000 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>

29. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України № 912 від 01.10.2010. URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogonavchannya>

30. Про освіту : Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017 р. : URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення : 01.05.2021) 2

31. Романюк С. В. Сучасні технології навчання осіб з особливими освітніми потребами. Педагогічний пошук. №1 (101). 2019. С. 37–40.

32. Сілявіна Ю. (2016). Концепт педагогічної реабілітації вихованців з особливими освітніми потребами в сучасному професійно-педагогічному дискурсі. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Вип. 2 (17). С. 44, doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1599>

33. Соболевська І. (2004). Особливості соціалізації розвитку учнів із спеціальними потребами. Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. Вип. 18. С. 172–175.

34. Сорочан М. (2022). Формування готовності до організації навчання дітей із особливими освітніми потребами: методичні та практичні аспекти Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2023, № 2 (126) 87 формування засобами тренінгової програми. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Вип. 9-10 (123-124).

35. Створення індивідуальної програми розвитку для дітей з особливими освітніми потребами: методичний посібник / під заг. ред. Софій Н. З. Київ : ТОВ „Видавничий дім „Плеяди”, 2015. 66 с.

36. Сяба М. О. (2013). Роль сім'ї у вихованні дітей з особливими потребами. Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля / гол. ред. Г.П. Шевченко. Луганськ: вид-во СХУ ім. В. Даля. Вип. 3 (56). С. 164, 166.

37. Таранченко О. М., Найда Ю. М. Загальні принципи здійснення адаптацій та модифікацій навчально-виховного процесу. Інклюзивна школа: особливості організації та управління : навчально-методичний посібник / кол. : авторів: Колупаєва А.А., Найда Ю.М., Софій Н.З. та ін. ; за заг.ред. Даниленко Л.І. Київ, 2007. 128 с.

38. Теоретико-методологічні засади впровадження інклюзії в закладах освіти : монографія / за ред. М. Є. Чайковського. Київ : Університет „Україна”, 2019. 460 с.

39. Хворова Г. М. (2015). Зміст та рівні батьківської компетентності у корекційно- педагогічному аспекті. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006. Вип. 5. Том 2. С. 335–336, 341-345.

40. Чайковський М. Є. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору : дис. на здобуття наук. ступ. док. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”. Старобільськ, 2016. 570 с.

41. Якушенко Л. М. Актуальні проблеми соціального захисту людей з інвалідністю. Аналітична записка. Серія „Соціальна політика”. № 9. 2019. URL : <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-yakushenko-social-policy9-2019.pdf> (дата звернення : 01.02.2021)

42. Kulesza E. M. (2017). Plusy i minusy edukacji włączającej w opinii kazachskich rodziców uczniów klas pierwszych. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць. Вип. 9, у 2 т./ за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006. Т.2. С. 93.